

Anti-Machiavel: *Boken som ikke kunne bestemme seg*

AF THORBJØRN NORDBØ

SLAGMARK #86

SIDER: 33-51

I 1740 publiseres den anonyme pamfletten *Anti-Machiavel*. Ryktene ville (med rette) ha det til at forfatteren var Fredrik II av Preussen, men Voltaire hadde hatt en meget aktiv rolle i utgivelsen av boken. Selve teksten, skrevet av en ennå idealistisk kronprins som reagerer på Machiavellis kyniske råd, er ikke så interessant i seg selv, og den er ofte drøftet i Machiavellis resepsjonshistorie. Som Giuliano Procacci også er inne på, har nok argumentasjonene i boken fått ufortjent mye oppmerksomhet grunnet Voltaires kjendisstatus og Fredriks rang.¹ Jeg kommer derfor bare kursorisk til å behandle pamflettens argumenter. Det som derimot interesserer meg er de mange utgavene av boken som utgis på 1700-tallet der teksten som angripes, *Fyrsten* av Machiavelli, får komme til orde i en slik grad at det blir uklart hvilken synsvinkel som er den privilegerte.

Da *Anti-Machiavel* ble publisert nøyde Voltaire seg ikke med å trykke Fredriks tekst, han sørget også for at *Fyrsten* ble inkludert i samme bok. I de fleste utgavene står Machiavellis tekst som en (svært omfangsrik) paratekst til venstre på siden og Fredriks tekst til høyre for denne. Tekstene følger hverandre kapittel for kapittel.

1 Giuliano Procacci, *Machiavelli nella cultura europea dell'età moderna* (Roma: Lateza & Figli, 1995), 290.

Dermed kan leseren fortløpende sammenligne de to tekstene, deres argumenter og de ulike holdningene de gir uttrykk for. I tillegg til dette, ble også utgavene utstyrt med andre paratekster som tok parti med den ene eller den andre teksten, slik at begge parter får sine forsvarere. Her skulle begge sider bli hørt.

Med sitt banebrytende verk *Seuils* åpnet Gérard Genette opp paratekstene som et fruktbart forskningsfelt. *Paratekster* er alt det rundt forfatterens tekst som gjør teksten til en bok (tittel, forord, fotnoter, dedikasjonsbrev, illustrasjoner, etc.). De utgjør en terskel til teksten, men de er “ikke alene en overgangszone mellom teksten og dens udenfor, men en *transaktions-zone*: et privilegert sted for en pragmatik og en strategi, en handling rettet mod publikum.”² Paratekstene styrer hvordan teksten blir lest. Som vi skal se utfordrer imidlertid *Anti-Machiavels* utgivelseshistorie Genettes teori på noen måter. Hans bok forutsetter implisitt et klart og stabilt skille mellom hva som er teksten og hva som er paratekstene. Tanken om en strategi forutsetter videre et subjekt som har en plan med det hele, og Genette konkluderer med at paratekstenes funksjon er “å gi teksten en skjebne i henhold til forfatterens intensjon.”³ Mon det.

Tidligere forskning på *Anti-Machiavel* kan grovt deles i to leire: De som arbeider med Machiavellis resepsjon har fokusert på argumentene som fremsettes mot Machiavelli, mens de som har Fredrik II eller Voltaire som utgangspunkt har fokusert på tekstens tilblivelseshistorie. Jacob Soll er den forsker jeg i denne artikkelen står klarest i gjeld til med hans forskning på forhistorien til *Anti-Machiavel*.⁴ Mitt bidrag er å spørre hva som skjedde etter den første utgaven.

I artikkelen skal jeg behandle hvordan utgavene med tiden forandret seg da det tiltagende villniset av paratekster gjorde dem stadig mer flertydige. Jeg skal gi en bokhistorisk forklaring på hvorfor 1700-tallets utgaver av *Anti-Machiavel* ble

2 Gérard Genette, “Paratekster”, i *Boghistorie*, red. Torben Jelsbak and Jens Bjerring-Hansen (Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2010), 93.

3 Gérard Genette, *Seuils* (Paris: Seuil, 1987), 411.

4 Solls bok handler om Amelot de la Houssays oversettelser og utgiverstrategi på 1600-tallet, inklusive oversettelsen av *Fyrsten* som blir en del av *Anti-Machiavel*. Han behandler også kort tilblivelsen av *Anti-Machiavel*, men den videre utviklingen av utgavene ligger utenfor rammene av boken. Jacob Soll, *Publishing the Prince: History, Reading, & the Birth of Political Criticism* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2005), 115-18. For en metodisk tilnærming til nytten av gamle utgaver i idéhistorisk forskning se Jacob Soll, “Intellectual History and History of the Book”, i *A Companion to Intellectual History*, red. Richard Whatmore and Brian Young (Chichester: Wiley Blackwell, 2016).

ESSAI DE CRITIQUE
SUR LE
PRINCE
DE
MACHIABEL.

CHAPITRE I.

*Des différens Gouvernemens, & comment on
peut devenir Souverain.*

TOUTS les Etats,
& toutes les Sei-
gneuries, qui ont
eu, & qui ont
autorité sur les
hommes, ont été, & sont
des Républiques, ou des
Principautés. Les Princi-
pautés

1. Cete division est fon-
dée sur la doctrine de Tacitus,
qui oppose la Principauté
&

AVANT de mar-
quer les diffé-
rences des Gou-
vernemens, Ma-
chiavel auroit
dû, ce me semble, exa-
miner leur origine, &
discuter les raisons qui
ont pû engager des hom-
mes libres à se donner
des Maîtres.

Peut-être qu'il n'au-
roit pas convenu dans
un

Første kapittel i en typisk bokside. Machiavellis tekst i Amelots oversettelse står til venstre på siden. Fotnoten er Amelots første henvisning til Tacitus. Fredriks tekst står til høyre. Utgaven er trykket i Haag, 1740. Trykt med tilladelse fra University Library Vrije Universiteit Amsterdam, XM.00563.-

trykket slik at boken qua bok (i de fleste tilfeller) ikke tok noen endelig stilling til hvilken av forfatterne som hadde rett. Jeg kommer til å argumentere for at det å inkludere en forbudt bok som paratekst hevet markedsverdien, og at utgavenes uforløste motsetninger hadde en kommersiell verdi for trykkerne og en intellektuell verdi for leserne i opplysningstiden. *Anti-Machiavels* brokete utgivelseshistorien er vanskelig å få en fullstendig oversikt over, men til grunn for artikkelen har jeg konsultert 29 ulike utgaver, noe som i det minste er det store flertallet av de som ble utgitt i bokens 60 første leveår.⁵

SKRIFT OG MOTSKRIFT

Fredrik og Machiavelli er ikke bare uenige, de hadde et grunnleggende ulikt utgangspunkt som forfattere. Mens *Fyrsten* forklarer hvordan man kan gripe makten i en stat og holde på den, konsentrerte motskriftet seg om hva man bør gjøre med makten for å gjøre verden bedre. Machiavellis programmatisk erklæring om at han vil skildre verden slik den egentlig er (*la verità effettuale della cosa*), motsies av en moraliserende tekst som mener at bøker tvert om former verden. Istedenfor *Fyrstens* korrupperende tekst, anbefalte Fredrik unge fyrster å lese den oppbyggelige dannelsesromanen *Les Aventures de Télémaque* (1699) av François Fénelon. Han gjorde også noe mer enn høflig å markere en uenighet. Ifølge ham lovpriste f.eks. Machiavelli “det mest avskyelige monster [Cesare Borgia] som helvete har kastet opp på jorden. Slik utsetter han seg med overlegg for menneskehetens hat.”⁶ Ikke helt overraskende er Fredrik en varm tilhenger av det arvelige monarkiet, der kongen som folkets tjener sikrer fred og velstand. Machiavelli på sin side fokuserte ikke på etablerte fyrstehus, men utfordringene som møter nye fyrster hvis makt ikke er legitimert av glemsel.

5 1740: Brussel, Haag (3 utgaver) og København, 1741: Amsterdam (2 utgaver), Göttingen, London (2 utgaver), og Marseille, 1742: Amsterdam, 1743: Amsterdam og Haag, 1745: Leipzig, 1747, Amsterdam, 1750: Amsterdam, 1765: Leipzig, 1757: Stockholm, 1759: Genève og London, 1762: London, 1764: Amsterdam, 1767: *sine loco* (s.l.), 1769: s.l. “Cosmopoli”, 1775: London, 1789: Berlin, 1790: Berlin, 1793: Paris.

6 Voltaire, *Anti-Machiavel*, red. Werner Bahner and Helga Bergmann, vol. 19, The Complete Works of Voltaire, (Oxford: Voltaire Foundation, Taylor Institution, 1996), 152. Denne utgaven gir også god oversikt over *Anti-Machiavels* tilblivelseshistorie og forskjellene mellom de første to utgavene.

Kapittel for kapittel påpeker Fredriks tekst svakheter ved *Fyrsten*. Machiavellis råd om at den sikreste måten å ikke bli fratatt en stat på er å selv ødelegge den, minner f.eks. Fredrik mest om å ta selvmord for ikke å risikere å bli syk. Gjentatte ganger angriper han også Machiavelli for ikke å ha fulgt med i tiden og at hans råd er lite egnet 225 år senere. Machiavellis råd til fyrsten om å drive jakt for å bli kjent med terrenget og på den måten forberede seg på en krig, er f.eks. opplagt noe som kan fungere bedre for en småfyrste i Imola enn for en konge i Frankrike. En svakhet ved motskriftet (som også flere kommentatorer har bemerket) er at det i så liten grad maktet å si noe om hva regenten skal gjøre hvis denne ikke befinner seg i den beste av alle tenkelige verdener. Machiavellis formaning i kapittel XVIII, om at en fyrste ikke må være bundet av sitt ord, fordømmes selvsagt, før Fredrik selv kommer til at det noen ganger kan være politisk nødvendig å bryte sine løfter, men at man da i det minste skal si fra at man gjør det.

På en snodig måte rokkeres teksten og parateksten den kommenterer sine posisjoner mot slutten av boken. I siste kapittel bekymrer Machiavelli seg plutselig for verdens beskaffenhet. Italia var blitt en slagmark for utenlandske stater, og den intenderte leser av *Fyrsten* oppfordres derfor til å samle Italia og drive ut barbarene. Kronprinsen derimot, taper her Machiavellis tekst av syne, og drøfter i stedet legitime grunner for å gå til krig. I kapittel III hadde han angrepet Machiavelli for hans krigsiver, for Fredrik derimot er krig rett og slett et onde: “De nye erobringene til en hersker gjør ikke staten han alt har rikere, hans folk tjener ikke på det, og han narrer seg selv hvis han tror han vil bli noe lykkeligere.”⁷ I bokens siste kapittel nevner Fredrik imidlertid tre omstendigheter der det er tillatt å gå til krig. Det dreier seg om forsvarskriger, kriger for å sikre landets interesser og at avtaler ble overholdt, og kriger startet preventivt. Gitt disse unntakene, er det egentlig ikke lett å skjønne når det *ikke* skulle være legitimt å bryte freden.

FYRSTENS IRONISKE VENDING

Jeg har hittil bare omtalt parateksten som ble trykket i venstre kolonne som Machiavellis *Fyrsten*, noe som ikke er helt presist. På mange måter vil det være riktigere å si at det ikke er Machiavellis, men Abraham Nicolas Amelot de La Houssayes’

7 Voltaire, *Anti-Machiavel*, 19, 125.

tekst som ble trykket i boken. Selvsagt er en oversettelse aldri fullstendig tro mot forelegget, men at Voltaire valgte akkurat denne oversettelsen er, for å si det forsiktig, et interessant valg. Fredrik hadde selv lest Machiavelli i en mer tradisjonell fransk oversettelse fra 1696.⁸ Amelots oversettelse fra 1683 er derimot noe mer enn en oversettelse, det er en utgivelse som aktivt brukte paratekstene for å få leseren til å tolke *Fyrsten* på en bestemt måte. Etter et ublidt møte med Bastillen i 1677, ble Amelot en forsiktig utgiver. Han ga ut flere av sine bøker utenfor rekkevidde av fransk sensur, og han lot andre forfattere få snakke for seg. Ifølge Jacob Soll, som forbilledlig har behandlet Amelots utgivelsesstrategi, realiserte han “sin politiske filosofi ved å skrive kommentarer. Forfatterne fikk stå for det meste av teksten – den kritiske delen – og dermed skjerme Amelot for forfatteransvaret.”⁹

I sitt forord til *Fyrsten* bedyrer Amelot at Machiavelli var blitt misforstått, og at de som kritiserte ham simpelthen ikke hadde skjont ham. I realiteten sa ikke Machiavelli noe annet enn hva den romerske historikeren Tacitus gjorde, en historiker som, ifølge Amelot, nettopp var orakelet for datidens fyrster. Amelot nøyde seg ikke med å påstå dette. Han belø påstanden med 446 fotnoter i *Fyrsten* der han henviste til passasjer hos Tacitus som angivelig foregrep Machiavelli. Men hvorfor gjorde han det?

Et opplagt skille mellom de to forfatterne var at Tacitus nøyte godt av det generelle amnesti innvilget klassiske forfattere av den katolske kirke. Machiavellis skrift-er hadde derimot stått på *Index librorum prohibitorum* siden 1559.¹⁰ Hvis begge sier det samme, burde heller ikke Machiavellis bok være forbudt. En interessant problemstilling er imidlertid hvilken Tacitus det er vi møter hos Amelot. Når det gjelder hva den romerske historikeren selv mente, er dette notorisk vanskelig å tolke grunnet hans uttalte program om å skildre “uten sinne eller partiskhet” (*sine ira et*

8 Friedrich Meinecke, *Machiavellism: The Doctrine of Raison d'Etat and its Place in Modern History*, overs. Douglas Scott (London: Routledge, 2017), 291. Utgaven dreier seg om er Niccolò Machiavelli, *Le Prince de Machiavel. Traduction nouvelle. Augmentée de plusieurs autres Traitez du même Auteur, qui jusques icy n'ont pas été traduits* (Amsterdam: Henry Desbordes, 1696).

9 Soll behandler Amelots utgave av *Fyrsten* i kap. 6. Soll, *Publishing the Prince*, 100.

10 Machiavelli var også med i 1557 da man for første gang forsøker å trykke en universell liste over bøker forbudt av den katolske kirken. Utgaven trekke imidlertid tilbake grunnet sine mange feil. J. M. de Bujanda, René Davignon og Ela Stanek, *Index de Rome 1557, 1559, 1564: Les premiers index romains et l'index du Concile de Trente* (Sherbrooke, Québec: Éditions de l'Université de Sherbrooke, 1990), 27-50.

studio). Mellom 1580 og 1700 var det blitt utgitt mer enn 100 kommentarutgaver som fordelte seg på to leire. De “røde” som tolket Tacitus som republikaner, og de “svarte” som tolket ham på realpolitikken og monarkiets side.¹¹ På samme måte var Machiavellis resepsjon splittet mellom de som tolket ham som på parti med makten, og de som mente at *Fyrsten* måtte leses som ironi, og at forfatteren egentlig var republikaner.¹²

Fredrik tolket opplagt ikke Machiavelli ironisk. I sitt anonyme forord tar han til motmæle mot de “som tror at Machiavelli skrev om hva fyrstene gjør, snarere enn hva de burde gjøre. Denne tanken har tiltalt mange fordi den er satirisk.”¹³ Amelots utgave la derimot alt til rette for en ironisk tolkning av *Fyrsten*. I forordet skrev Amelot (selvsagt ved å henvise til en annens tolkning): “at han fremfor alt forteller hva fyrster gjør, og ikke hva de burde gjøre. Å fordømme hva Machiavelli sier er dermed å fordømme det fyrster gjør.”¹⁴ I både forordet og dedikasjonsbrevet dveler han også ved det angivelig intertekstuelle forholdet mellom Tacitus og Machiavelli. Han dediserte sin utgave til storhertugen av Toscana, en annen Medici enn den Machiavelli hadde dedisert til. For å skape et intertekstuel bånd begynte han dedikasjonsbrevet med å parafrasere Machiavellis dedikasjon, men honnørordene ble gjentatt så ofte med store fonter at leseren kunne begynne å lure. Storhertugen forsikres i brevet om at hans navn pryder boken, men uten at han faktisk navngis noen steder. Derimot begikk Amelot nok en *faux pas* ved å trekke frem Alessandro “il Moro” de’Medici i brevet. Alessandro, den første hertugen av Firenze, var kanskje sønn av den Medici Machiavelli dediserte *Fyrsten* til, eller av pave Klement VII, eller av noen helt andre. Morskapet var mer uvisst. Ved å skrive et ironisk dedikasjonsbrev, gjorde Amelot det lettere å tolke Machiavellis påfølgende dedikasjon ironisk. Dermed signaliserte han at hele boken skulle leses som en kritikk av makten. Det er også ett sted i forordet han lar masken falle og skriver: “I tillegg

11 Peter Burke, “Tacitism, Scepticism, and Reason of State”, i *The Cambridge History of Political Thought, 1450-1700*, red. J. H. Burns and Mark Goldie (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 485-90. Inndelingen i røde og sorte er hentet fra Giuseppe Toffanin, *Machiavelli e il ‘Tacitismo’: la ‘politica storica’ al tempo della controriforma* (Padova: Draghi, 1921). Kap. 7 og 9.

12 Procacci, *Machiavelli nella cultura europea dell’età moderna*, passim.

13 Voltaire, *Anti-Machiavel*, 19, 116.

14 Niccolò Machiavelli, *Le Prince de Nicolas Machiavel, Secrétaire & Citoyen de Florence. Traduit & Commenté par A. N. Amelot, Sieur de la Houssaie* (Amsterdam: Henry Wetstein, 1683), *7r.

er fyrstene så raffinerte at de som i dag ønsker å oppføre seg ærlig mot sine naboer, snart vil bli lurt.”¹⁵ Her er det ikke lenger Machiavelli, Tacitus eller noen andre forfattere som taler, men Amelot selv.

Det var et dristig valg at Voltaire ikke bare inkluderte oversettelsen av *Fyrsten*, men også Amelots forord, leserveiledning og hele noteapparat. Hvorvidt det lå en strategi bak eller ikke kan man bare spekulere i, men resultatet var utvilsomt at tekst og paratekst ble mer jevnbyrdige. Leser man *Fyrsten* ironisk, slik Amelot la opp til, blir Fredriks kritikk en skivebom. En hvilken som helst annen av de andre franske oversettelsene ville ha gjort boken mer entydig og forfatteren som angripes til et lettere mål. Det er i det hele tatt vanskelig å se at paratekstene i *Anti-Machiavel* er der for å gi teksten en skjebne i henhold til Fredriks intensjon.

PARATEKSTENES FEST

Den franske utgaven dannet grunnlaget for utgaver på engelsk, italiensk, latin, nederlandsk, svensk og tysk. Brorparten trykket også *Fyrsten* med Amelots fotnoter og forord. I de 29 utgavene jeg har konsultert har jeg kun funnet fire unntak fra denne regelen, dvs. utgaver med Fredriks tekst alene.¹⁶

Det er ikke bestandig lett å avgjøre om det finnes én tanke eller én strategi bak paratekstene i en utgave, eller om f.eks. oversetter har ment noe og trykkeren gjort noe annet. Den svenske oversettelsen er et eksempel på dette.¹⁷ Av tittelsiden fremstår boken som Machiavellis *Fyrsten* inkludert en ikke spesifisert undersøkelse. Men de andre paratekstene gjør den mer til Fredriks bok enn de fleste andre utgaver. Når det gjelder de “tvänne vidt åtskilde Auctorer” er oversetteren Carl von Klingenberg dedikasjonsbrev til kronprins Gustaf (Fredriks nevø), klart på parti med den “høga Författeren af undersökningen.” Han er derimot ikke vennlig innstilt til forfatteren av *Fyrsten*: “Machiavel kan föröka Eders Kongl. Höghets fasa för hårdhet och en

15 Machiavelli, *Le Prince*, (Wetstein, Amsterdam, 1683), *10v.

16 Dette gjelder den latinske oversettelsen (Amsterdam 1743), en tysk oversettelse (Hannover 1756) og to franske utgaver som trykkes i Berlin (1789 og 1790).

17 For en grundig gjennomgang av denne utgaven se Paolo Marelli, “The first translation in Scandinavia”, i *The First Translations of Machiavelli's 'Prince': From the Sixteenth to the First Half of the Nineteenth Century*, red. Roberto de Pol (Amsterdam, New York: Rodopi, 2010).

falsk Stats-Konst.”¹⁸ Verken Amelots forsvar for Machiavelli eller fotnotene hans er med i denne utgaven. Når boken begynner etter Fredriks forord er tittelen også forandret til *Undersökning af Machiavels Prins*, (mens kapitteloverskriftene pussig nok er hentet fra *Fyrsten* og ikke *Anti-Machiavel*).

Det er lett å gå seg vill i de stadig skiftende paratekstene i de mange utgavene. Det er imidlertid noen tendenser som trer frem. Fredriks anonyme forord er bestandig med. Amelots forord er med i 21 av de 29 utgavene, Voltaires forord (der han angriper Amelot) er med i 16 utgaver og Amelots dedikasjonsbrev i ti. I de 25 utgavene som inkluderer *Fyrsten* står denne til venstre på siden i 18 utgaver, over Fredriks tekst i fem utgaver og under i to (tyskspråklige) utgaver. Det er videre en klar tendens at de seks utgavene som utgis i Tyskland (på fransk eller tysk), vektlegger Fredriks bidrag. *Fyrsten* er bare med i tre av disse og ingen av dem inkluderer Amelots forord og dedikasjon.

I andre land enn Sverige og Tyskland er det derimot en tiltagende tendens utover 1700-tallets annen halvdel at Machiavellis bidrag aksentueres. Vektleggingen av Machiavelli føyer seg inn i en idéhistorisk trend der interessen for ham økte idet han ble republikkens og nasjonalstatens profet.¹⁹ Fra 1743 og utover står Machiavelli som forfatter på seks av tittelbladene, fire av disse utgivelsene inngikk i Machiavellis samlede verker. Åtte utgaver inkluderer også et skrift om Machiavellis liv og verk. I tillegg omhandler flere av utgivernes forord primært Machiavelli. En annen tendens er at utgavene vokser idet de inkluderer stadig flere paratekster (flere forord, Machiavellis vita, småskrifter av den stadig anonyme Fredrik, og brev om forskjellene på utgavene).

Boken får kanskje sin mest mangetydige utgave i Paris i 1793.²⁰ Der ble den trykket som en del av Machiavellis samlede verker, men den inkorporerer stadig Voltaires og Fredriks kritikk sammen med Machiavellis liv og verk, Amelots forsvar,

18 Niccolò Machiavelli, *Machiavels Prins med undersökning deraf*. Öfversatt ifrån hufvudspråken (Stockholm: Grefing, 1757), *3v.

19 Giovanna Tomasello, *Il principe di Machiavelli e i cinque secoli della sua storia* (Venezia: Marsilio Editori, 2013), kap. 7 og 8.

20 Niccolò Machiavelli, *Œuvres de Machiavel*. Nouvelle édition. Contenant le Prince de cet Auteur, et l'Examen du Prince, ou l'Anti-Machiavel: «Machiavel était un honnête homme et un bon citoyen... En feignant de donner des leçons aux rois, il en a donné de grandes aux peuples. Le Prince de Machiavel est le livre des Républicains.» Contrat social, Liv. 3. *Chap* 6. , 8 ed. (Paris: Volland, 1793).

dedikasjonsbrev og fotnoter. Rousseau siteres på tittelbladet på at *Fyrsten* er republikanernes bok. Ved å fingere at han underviste konger, underviste Machiavelli i virkeligheten folket – en påstand som gjentas i Machiavellis vita inne i boken.

BOKHISTORISK KONTEKST

Papir var dyrt. Det er derfor overraskende at 25 av utgavene ble trykket med både skrift og motskrift. *Anti-Machiavel* ble også mer omfangsrik med tiden. Sammenligner vi f.eks. Brussel-utgaven fra 1740 på drøye 200 sider med Amsterdam-utgaven fra 1747 på drøye 500 sider, ser vi at paratekstene øker i omfang. Dersom trykkerne hadde begrenset seg til å trykke Fredriks tekst, ville de ha redusert produksjonskostnadene vesentlig. Det er vanskelig å trekke noen annen konklusjon enn at trykkerne ikke trodde at en slik ensidig bok ville ha det samme salgspotensialet.

Bokbransjen fikk et ublidt møte med markedet ved innføring av trykkpressen. Salg av manuskripter var enkelt, i de fleste tilfeller visste man hvem kjøperen var før man kopierte et manuskript. Trykkpressen hadde et annet potensial for inntjening, men trykkerne erfarte raskt og bitterlig at tapspotensialet også var større. Ser man på Italia, ble det etablert trykkerier i nærmere 80 italienske byer fra den første bok ble trykket i Subiaco i 1465 frem til århundreskiftet. Bare i 11 av disse byene greide trykkerne å opprettholde en kontinuerlig drift gjennom århundret. En av årsakene til de mange konkursene var konkurransen om å trykke de samme bøkene. En annen og mer grunnleggende årsak var markedet, den nye og ukjente kjøperen som i Andrew Pettegrees ord «måtte trenes opp til å innse at de ønsket seg en bok de ikke selv hadde bestilt.»²¹ Det trengs ikke noen omfattende markedsanalyse for å produsere ett manuskript på bestilling, men trykker man et opplag på et par tusen bøker, trenger man en strategi for å få solgt dem.

En slik strategi var å reklamere med paratekster på tittelsiden. Som Brian Richardson har vist, blir hovedregelen på 1500-tallet at bøker reklamerte på forsiden med at utgaven nylige var rettet, eller at den inneholdt nytt materiale som randbe-

21 Pettegrees bok behandler utførlig de økonomiske utfordringene boktrykking medførte. Andrew Pettegree, *The Book in the Renaissance* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 2010), 53 et passim.

merkninger, fotnoter, forord, nye tekster, eller en ordliste slik at leserne kunne forstå ordene som Dante eller Boccaccio brukte.²² Paratekster var et salgsargument.

En annen tilnærming var salgspotensialet i forbudte bøker. Ikke før var f.eks. Machiavellis skrifter oppført på den katolske liste over forbudte bøker, før *Fyrsten* ble oversatt til latin og gitt ut i Sveits beregnet på det internasjonale markedet.²³ Både de mange grensene i Europa og mangelfullt mannskap til å kontrollere bokmarkedet, gjorde at forbudte bøker florerte. For småstater der man ikke tok *Index librorum prohibitorum* så nøye, var det penger å tjene på å trykke forbudte bøker som deretter ble smuglet over grensen.

Mens publisering av manuskripter rettet seg mot én leser og dennes smak, var det anonyme markedet av bokkjøpere mindre forutsigbart. Hva var det egentlig leserne ville ha? Mangefasetterte bøker, der ulike lesere kunne finne noe som interesserte nettopp dem, økte salgspotensialet. Som Ann M. Blair har vist ble også salgsstrategien i ulike oppslagsverk å inkludere diametralt ulike standpunkt slik at enhver leser kunne finne noe av interesse. Mens man i produksjon av manuskripter ofte hadde kopiert kun de delene av verket som var av spesiell interesse for den som bestilte et manuskript, blir salgsstrategien for trykte bøker med tiden å inkludere så bredt som mulig for å øke kundegrunnlaget.²⁴ Et eksempel på bøker trykket med sterkt motstridende innhold er flere utgaver av de latinske oversettelsene av *Fyrsten*. I åtte utgaver ble den trykket sammen med den anonyme hugenottpamfletten *Vindiciae contra tyrannos*.²⁵ Resultatet var en bok som både inneholdt en oppskrift på hvordan bli tyrann, og et skrift om hvorfor man bør drepe tyrannen – noe for enhver smak og tilbøyelighet. Siden de latinske utgavene av *Fyrsten* primært ble trykket av protestanter, er det også snedig at syv av utgavene ble trykket sammen med

22 Brian Richardson, *Print Culture in Renaissance Italy: The Editor and the Vernacular Text, 1470-1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), passim.

23 Niccolò Machiavelli, *Nicolai Machiavelli reip. Florentinae a secretis, ad Laurentium Medicem de Principe libellus: Nostro quidem século apprimè vtilis & necessarius, non modò ad principatum adipiscendum, sed & regendum & conseruandum: Nunc primum ex Italico in Latinum sermonem uersus per Syluestrum Telium Fulginatam* (Basel: Pietro Perna, 1560).

24 Ann M. Blair, *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 2010), 52-53.

25 Basel (1580), s.l. (1589), s.l. (1595), s.l. og Montbéliard (1599), Basel (1600), Frankfurt (1608) og Leiden (1648).

jesuitten Antonio Possevinos polemikk mot Machiavelli (*Iudicium de Nuae militis Galli, Ioannis Bodini, Philippe-Mornaei et Nicolai Machiavelli quibusdam scriptis*).²⁶ Victoria Kahn har, med støtte i én av utgavenes dedikasjonsbrev, tolket inkluderingen av ulike motskrift i de latinske utgavene som en øvelse i praktisk retorikk. Gjennom boken ville leseren få trening i å vurdere de ulike argumentenes styrke.²⁷ Dette er en rimelig tolkning, men den utelukker ikke andre, f.eks. at slike sammensatte bøker også var vanskeligere å vurdere for sensurmyndigheter. Var det en forbudt bok som ble trykket eller et angrep på den? I tillegg ga de kjøperen muligheten til å få to meninger til prisen av én, noe som høyst sannsynlig ville øke salget.

Anti-Machiavel oppfyller de ovennevnte kriteriene. De ulike utgavene er en fest av paratekster, deriblant en bok forbudt i store deler av Europa. På tross av dette er det lite som tyder på at de mange utgavene av *Anti-Machiavel* hadde problemer med sensuren, eller at trykkerne ønsket å skjule sine spor. I utvalget er det bare to utgaver som ble trykket uten stedsangivelse (*sine loco*), en fransk i 1767 og en italiensk (angivelig trykket i Cosmopoli)²⁸ i 1769. Tross alt kunne det argumenteres med at boken er et angrep på *Fyrsten* og at den dermed hadde de beste hensikter. Men strengt tatt kunne leserne like gjerne være interessert i Machiavelli som i kritikken av ham. Hvilket vi også ser av utgivelseshistorien der seks av utgavene på forsiden presenteres som Machiavellis *Fyrsten* med kommentarer. *Anti-Machiavel* passet uansett som hånd i hanske for 1700-tallets kultur med debatt i pamfletter og tidsskrifter.²⁹ Her fikk leseren to diametralt forskjellig synspunkt på politikken til prisen av ett og var følgelig vel rustet til selv å mene noe.

26 Basel (1600), Frankfurt (1608 og 1622), Leiden (1643 og 1648), Helmstadt (1600 og 1686).

27 Victoria Ann Kahn, *Machiavellian Rhetoric: From the Counter-Reformation to Milton* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 94-95.

28 Den fiktive byen Cosmopoli var en yndet adresse for Italienske trykkere som ikke ønsket besøk av sensuren. Parenti nevner ikke denne utgaven, men han har sporet opp 76 andre bøker med Cosmopoli på tittelbladet. Marino Parenti, *Dizionario dei luoghi di stampa falsi, inventati o supposti in opere di autori e traduttori italiani con un'appendice sulla data "Italia" e un saggio sui falsi luoghi italiani usati all'estero, o in Italia, da autori stranieri* (Firenze: Sansoni Antiquariato, 1951), 63-70. Niccolò Machiavelli, *Il principe di Niccolò Machiavelli segretario della rep. fiorentina giusta il suo originale con la prefazione e le note istoriche e politiche di M.ur Amelot de La Houssaye e l'esame e confutazione dell'opera scritto in idioma francese ed ora tradotto in toscano* (Cosmopoli: Sine nomine, 1769).

29 For eksempler fra Danmark-Norge på slike debatter, der også en og samme person kunne publisere begge sider av debatten anonymt, se Henrik Horstbøll, Ulrik Langen og Frederik Stjernfelt, *Grov kon-*

HVEM ER BOKENS FORFATTER?

Publiseringen av *Anti-Machiavel* ble ingen god opplevelse for kronprinsen. Han hadde spurt Voltaire om å rette språklige feil i manuskriptet, men fikk så mye mer. Voltaire tok mer enn gjerne på seg oppgaven å være redaktør. Han fjernet f.eks. Fredriks sammendrag av *Fyrsten* fordi det tok for mye plass. Voltaires løsning var at man heller skulle trykke hele Amelots oversettelse med dertil hørende forord og fotnoter i boken – noe som strengt tatt ikke var direkte plassbesparende. Han tok også kontakt med trykkeren Van Duren i Haag for å forberede utgivelsen. Mens forberedelsene pågikk ble kronprinsens far alvorlig syk og den vordende konge ombestemte seg med tanke på å utgi boken. Det var rett og slett for mange andre herskere som kunne føle seg truffet av kritikken. Voltaire toet sine hender og tilkjennega at han intet kunne gjøre, de nederlandske trykkene hadde rett og slett for godt rettsvern til at boken kunne stanses. For å gjøre ondt verre var Voltaire og den uregjerlige trykkeren heller ikke enige om teksten i utgaven. Den ble trykket som *En undersøkelse av Machiavellis "Fyrsten"*.³⁰ Fredrik var imens blitt konge og hadde fått andre og mer presserende bekymringer, da han mottok et brev fra Voltaire om forberedelsen av en ny og forbedret utgave hos en annen trykker. Voltaire hadde også endret mening om tittelen og boken ble hetende *Anti-Machiavel – eller et kritisk essay om Machiavellis "Fyrsten"*.³¹ Voltaire hadde tatt seg tid til å gjøre ytterligere endringer til den nye utgaven, blant annet fjernet kritikk av paven og kirken. Til sammen hadde Voltaire da slettet eller gjort endringer tilsvarende 1/3 av Fredriks manuskript.³² Den unge kongen var stilt ovenfor et *fait accompli*, og skriver i et brev til Voltaire den 7. november 1740 at "dette er ikke lenger mitt verk."³³ Noe han saktens kunne ha rett i, men hvem sitt verk var det?

fækt: tre vilde år med trykkefrihed : 1770-73, vol. I (København: Gyldendal, 2020), 83-93 et passim. Ellen Krefting og Aina Nøding, "The Spectatorial Press from the Kingdom of Denmark-Norway. General Survey", i *Spectator-Type Periodicals in International Perspective: Enlightened Moral Journalism in Europe and North America*, red. Misia Sophia Doms (Berlin: Peter Lang, 2020), 373.

30 S.N., *Examen du Prince de Machiavel, avec des notes Historiques & Politiques* (Haag: Jean Van Duren, 1740).

31 S.N., *Anti-Machiavel ou essai de critique sur le Prince de Machiavel. Publie' par M. de Voltarie* (Haag: Pierre Paupie, 1740).

32 Voltaire, *Anti-Machiavel*, 19, 42.

33 Voltaire, *Anti-Machiavel*, 19, 25.

For Fredrik hadde det vært viktig at boken ble publisert anonymt. Han gikk så langt i å ikke anerkjenne forfatterskapet, at boken var forbudt i hans kongedømme og den ble først trykket i Berlin etter hans død. Voltaire, som i det minste hadde et realpolitisk forhold til bokmarkedet, forstod selvsagt at en kritikk av Machiavelli fra en person av rang hadde et stort salgspotensial. Han hintet derfor om forfatterens høye status i sitt forord. Det er heller ingen ting som tyder på at han holdt tett om forfatterens identitet. På tross av at det ikke står et forfatternavn på forsiden av de tidlige trykte bøkene, spredde ryktet seg om bokens opphav. De anonyme utgavene hadde også en tendens til å leke med spørsmålet. Utgiverens forord i den engelske oversettelsen henviste til at “forfatteren etter sigende er en person av høyeste byrd”,³⁴ men på tross av dette klager oversetter over at den høybyrdige hadde gitt liten akt på sin stil. Den latinske oversettelsen åpnet med et åtte siders langt dedikasjonsbrev fra oversetteren til Fredrik II. Det er vanskelig å tenke seg noe annet enn at leseren ville skjønne sammenhengen mellom “ordene til en mektig mann” som prises i dedikasjonsbrevet og mottakeren av dedikasjonen.³⁵ Den nederlandske oversettelsen spesifiserer på tittelsiden at bokens forfatter er en fornem monark, og i forordet at forfatteren sto høyt i aktelse hos den prøyssiske majestet.³⁶ Gjetteleken rundt forfatteren må ha vært en del av bokens appell. Boken ble også publisert – ikke helt ufortjent – som Voltaires bok i Amsterdam i 1764. Fredriks navn står på tittelbladet i fire utgaver, men i to av disse står også Machiavellis navn der. Forfatterskapet ble snudd på hodet i de utgavene der Machiavelli står som forfatter og forholdet tekst og paratekst rokkeres. (I tillegg til de to ovennevnte utgavene hans navn står sammen med Fredriks, står Machiavellis navn alene i fire utgaver). Bokens flertydighet viser seg kanskje best ved at paratekst og tekst, subjekt og objekt er utskiftbare. For

34 S.N., *Anti-Machiavel: or, an Examination of Machiavel's Prince. With Notes Historical and Political. Published by Mr. de Voltaire. Translated from the French* (London: T. Woodward, at the Half-Moon, between the Two Temple Gates, Fleet-Street, 1741), a2v.

35 S.N., *Anti-Machiavellus, sive specimen disquisitionum ad Principem Machiavelli, latine conversus, ad-ditisque diversarum Editionum discrepantibus locis in lucem editus* (Amsterdam: Iansonio-Waesbergios, 1743), *2r.

36 S.N., *Anti-Machiavel, of oordeelkundig onderzoek, van den Vorst, van Machiavel. Geschreeven door een' Voornaam' Monarch; In 't Fransch Uitgegeven door den Heer Voltaire; En met deszelfs toestemming, naar het echte afschrift in 't Nederduitsch Vertaald* (Amsterdam: Jacobus Loveringh, 1741), *2r-v.

hvem angriper egentlig hvem? Er det den realpolitiske teksten som angripes av en moraliserende tekst – eller omvendt?

Hvem som egentlig var bokens forfatter får selvsagt også en konsekvens for hvordan den leses. Slik det fremgår av Holbergs epistel nr. 413 der han beskriver hvordan boken ble rost så lenge den “var forfattet af en regent der ikke alene ved store bedrifter, men endogså ved et rart geni har gjort sig anselig i Europa.” Men da man så fikk vite at teksten var forfattet av Voltaire, forandret tidsskriftet som hadde gitt den strålende kritikk mening om verket: “[I]kke alene [blev] værket omtalt med koldsindighed, men dets autor gennemheglet.”³⁷ Forfatternavnet er ikke bare en saksopplysning, det styrer lesningen.

KONKLUSJON OG KODA

Prisen på bøker spiller inn på hva slags bøker som trykkes. Kan man bare koste på seg å kjøpe én bok i året, blir det viktigere at de er innholdsrike og at boken ansporer til refleksjoner og diskusjoner. At boken inneholdt sannheter på kollisjonskurs med hverandre kunne i denne sammenheng være et pluss. Nettopp spenningen i *Anti-Machiavel* – både det at den inneholder to diametralt motstridende tekster, og at paratekstene motsier hverandre – hadde en kommersiell verdi for trykkere, og en intellektuell verdi for lesere i opplysningstiden. Som vi har sett var hovedtrekket i bokens trykkehistorie de første 60 årene at den indre konflikten i boken ble bevart og spørsmålet om hva som var tekst og hva som var paratekst kunne reforhandles. Det var også en tendens at flere av paratekstene som ble lagt til (tittelsiden, forord og vita), tok parti med Machiavelli. Men selv om de taler hans sak, gjør de ikke forsøk på direkte å imøtegå Fredrik og Voltaires kritikk. Tendensen er at vi ikke finner noen autorativ redaktørstemme som feller en endelig dom mellom de to diametralt forskjellige syn på hvordan politikk skulle fremstilles, bare en økende mengde partsinnlegg. Den iboende spenningen mellom de to livsanskuelsene synes å være selve poenget med 1700-talls utgavene. Den siste flertydige

³⁷ Jeg skylder fagfellen en stor takk for gode innspill og denne referansen: Ludvik Holberg, “Epistel 413”, i *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*, red. Karen Skovgaard-Petersen, Eiliv Vinje, og Peter Zeeberg (Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen, 2014).

utgaven ble utgitt i Paris i 1793, etter dette inneholder alle utgavene jeg har funnet Fredriks tekst alene. En epoke var over.

Som en koda skal vi til sist bevege oss utenfor teksten til en kontekst som også måtte ha virket inn på hvordan boken ble lest. Den idealistiske kronprinsen skiftet ham og ble kong Fredrik II den 31. mai i 1740. Den 7. november samme år beordret han invasjonen av Schlesien. Hans militære aktiviteter i løpet av sine 46 år på tronen, gjorde ham til den hærføreren som Napoleon Bonaparte hadde som sitt forbilde – noe man kanskje ikke skulle ha forventet av *Anti-Machiavels* forfatter. Som Anders Ehnmark så fint bemerket: “Efter att ha avslutat verket om fridsfursten inleder han sin framgångsrika bana som erövrarkung. Hädanefter skal han i allt följa Machiavelli och aldrig mer ta till orda mot honom.”³⁸

I sine memoarer skriver Voltaire om tildragelsene rundt *Anti-Machiavel*. Her forteller han at “[d]ersom Machiavelli hadde hatt en fyrste som elev, ville det første rådet han ga være å skrive mot ham.”³⁹ Voltaire fortsetter med å forsikre om at kronprinsen ennå ikke hadde forstått en slik finesse at angrepet på Machiavelli kunne tolkes som ren taktikk fra hans side. Men så, noen setninger senere, undrer han seg over at den unge kongen straks ville ruste opp den store hæren faren hadde etterlatt ham og bruke den ved første og beste anledning. Slik greide Voltaire på en knapp side å så tvil om motivet til forfatteren, avfeie ham som for naiv til å ha skjulte baktanker, for så på ny å så en tvil. Fredriks moral er ikke temaet for denne artikkelen, men konteksten griper her inn i teksten og gjør den om mulig enda mer mangetydig. Noe som gir leseren nok en vinkling å tenke rundt. En idealistisk tekst fra en realpolitiker angriper en realpolitisk tekst fra en arbeidsledig tjenestemann. En tekst som flere av paratekstene insisterer på er misforstått. Det er ikke helt lett å vite hvem man skal ta parti for – men det gjør i det minste boken interessant.⁴⁰

38 Anders Ehnmark, *Maktens hemligheter: En essä om Machiavelli* (Stockholm: Norstedts, 1986), 142-43.

39 Voltaire, *Paméla: Mémoires pour servir à la vie de Monsieur de Voltaire, écrits par lui-même*, red. Nicholas Cronk, vol. 45c, *The Complete Works of Voltaire*, (Oxford: Voltaire Foundation, Taylor Institution, 2010), 335.

40 Æres den som æres bør: En stor takk til professor Helge Jordheim som tok oss med og viste oss Københavnutgaven (1740) og Göttingenutgaven (1741) av *Anti-Machiavel*. Et bibliotekbesøk som både forvandlet en kjedelig tekst i en moderne utgave til en bok i bevegelse, og som vekket min interesse for bokhistorie. En annen som fortjener stor takk er dr. Jon Holm som kritisk har lest undertegnede oversettelser fra fransk. Til sist må jeg også takke forskergruppen i bokhistorie ved ILOS, UiO for kritisk lesning av det siste utkastet og for mange gode innspill.

BIBLIOGRAFI

- Blair, Ann M. *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age*. New Haven, Connecticut: Yale University Press, 2010.
- Bujanda, J. M. de, René Davignon og Ela Stanek. *Index de Rome 1557, 1559, 1564: Les premiers index romains et l'index du Concile de Trente*. Sherbrooke, Québec: Éditions de l'Université de Sherbrooke, 1990.
- Burke, Peter. "Tacitism, Scepticism, and Reason of State". I *The Cambridge History of Political Thought, 1450-1700*, redigert av J. H. Burns and Mark Goldie, 479-98. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521247160.018>
- Ehnmark, Anders. *Maktens hemligheter: En essä om Machiavelli*. Stockholm: Norstedts, 1986.
- Genette, Gérard. *Seuils*. Paris: Seuil, 1987.
- . "Paratekster". Oversatt av Rolf Reitan. I *Boghistorie*, redigert av Torben Jelsbak and Jens Bjerring-Hansen, 91-108. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2010.
- Holberg, Ludvig. "Epistel 413". I *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*, redigert av Karen Skovgaard-Petersen, Eiliv Vinje and Peter Zeeberg. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen, 2014.
- Horstbøll, Henrik, Ulrik Langen og Frederik Stjernfelt. *Grov konfækt: tre vilde år med trykkefrihed: 1770-73*. Vol. I, København: Gyldendal, 2020.
- Kahn, Victoria Ann. *Machiavellian Rhetoric: From the Counter-Reformation to Milton*. Princeton: Princeton University Press, 1994. <https://doi.org/10.1515/9781400821280>
- Krefting, Ellen og Aina Nøding. "The Spectatorial Press from the Kingdom of Denmark-Norway. General Survey". I *Spectator-Type Periodicals in International Perspective: Enlightened Moral Journalism in Europe and North America*, redigert av Misia Sophia Doms, 369-92. Berlin: Peter Lang, 2020.
- Machiavelli, Niccolò. *Niccolai Machiavelli reip. Florentinae a secretis, ad Laurentium Medicem de Principe libellus: Nostro quidem século apprimè vtilis & necessarius, non modò ad principatum adipiscendum, sed & regendum & conseruandum: Nunc primum ex Italico in Latinum sermonem uersus per Syluestrum Telium Fulginatè*. Basel: Pietro Perna, 1560.
- . *Le Prince de Nicolas Machiavel, Secrétaire & Citoyen de Florence. Traduit & Commenté par A. N. Amelot, Sieur de la Houssaie*. Amsterdam: Henry Wetstein, 1683.
- . *Le Prince de Machiavel. Traduction nouvelle. Augmentée de plusieurs autres Traittez du même Auteur, qui jusques icy n'ont pas été traduits*. Amsterdam: Henry Desbordes, 1696.

- . *Machiavels Prins med undersökning deraf. Öfversatt ifrån hufvudspråken*. Stockholm: Greffing, 1757.
- . *Il principe di Niccolò Machiavelli segretario della rep. fiorentina giusta il suo originale con la prefazione e le note istoriche e politiche di M.ur Amelot de La Houssaye e l'esame e confutazione dell'opera scritto in idioma francese ed ora tradotto in toscano*. Cosmopoli: Sine nomine, 1769.
- . *Œuvres de Machiavel. Nouvelle édition. Contenant le Prince de cet Auteur, et l'Examen du Prince, ou l'Anti-Machiavel: «Machiavel était un honnête homme et un bon citoyen... En feignant de donner des leçons aux rois, il en a donné de grandes aux peuples. Le Prince de Machiavel est le livre des Républicains.» Contrat social, Liv. 3. Chap 6. . 8 ed.* Paris: Volland, 1793.
- Marelli, Paolo. "The first translation in Scandinavia." I *The First Translations of Machiavelli's 'Prince': From the Sixteenth to the First Half of the Nineteenth Century*, redigert av Roberto de Pol, 247-78. Amsterdam, New York: Rodopi, 2010. https://doi.org/10.1163/9789042029637_010
- Meinecke, Friedrich. *Machiavellism: The Doctrine of Raison d'Etat and its Place in Modern History*. Oversatt av Douglas Scott. London: Routledge, 2017. 1924. <https://doi.org/10.4324/9780203786833>
- Parenti, Marino. *Dizionario dei luoghi di stampa falsi, inventati o supposti in opere di autori e traduttori italiani con un'appendice sulla data "Italia" e un saggio sui falsi luoghi italiani usati all'estero, o in Italia, da autori stranieri*. Firenze: Sansoni Antiquariato, 1951.
- Pettegree, Andrew. *The Book in the Renaissance*. New Haven, Connecticut: Yale University Press, 2010.
- Procacci, Giuliano. *Machiavelli nella cultura europea dell'età moderna*. Roma: Laterza & Figli, 1995.
- Richardson, Brian. *Print Culture in Renaissance Italy: The Editor and the Vernacular Text, 1470-1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511597510>
- S.N. *Anti-Machiavel ou essai de critique sur le Prince de Machiavel. Publié par M. de Voltaire*. Haag: Pierre Paupie, 1740.
- . *Examen du Prince de Machiavel, avec des notes Historiques & Politiques*. Haag: Jean Van Duren, 1740.
- . *Anti-Machiavel, of oordeelkundig onderzoek, van den Vorst, van Machiavel. Geschreeven door een' Voornaam' Monarch; In 't Fransch Uitgegeven door den Heer Voltaire; En met deszelfs toestemming, naar het echte afschrift in 't Nederduitsch Vertaald*. Amsterdam: Jacobus Love-ringh, 1741.
- . *Anti-Machiavel: or, an Examination of Machiavel's Prince. With Notes Historical and Political. Published by Mr. de Voltaire. Translated from the French*. London: T. Woodward, at the Half-Moon, between the Two Temple Gates, Fleet-Street, 1741.

- . *Anti-Machiavellus, sive specimen disquisitionum ad Principem Machiavelli, latine conversus, additisque diversarum Editionum discrepantibus locis in lucem editus*. Amsterdam: Iansonio-Waesbergios, 1743.
- Soll, Jacob. *Publishing the Prince: History, Reading, & the Birth of Political Criticism*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2005. <https://doi.org/10.3998/mpub.88588>
- . “Intellectual History and History of the Book”. I *A Companion to Intellectual History*, redigert av Richard Whatmore and Brian Young, 72-82. Chichester: Wiley Blackwell, 2016. <https://doi.org/10.1002/9781118508091.ch6>
- Toffanin, Giuseppe. *Machiavelli e il ‘Tacitismo’: la ‘politica storica’ al tempo della controriforma*. Padova: Draghi, 1921.
- Tomasello, Giovanna. *Il principe di Machiavelli e i cinque secoli della sua storia*. Venezia: Marsilio Editori, 2013.
- Voltaire. *Anti-Machiavel*. The Complete Works of Voltaire. Redigert av Werner Bahner and Helga Bergmann. Vol. 19, Oxford: Voltaire Foundation, Taylor Institution, 1996.
- . *Paméla: Mémoires pour servir à la vie de Monsieur de Voltaire, écrits par lui-même*. The Complete Works of Voltaire. Redigert av Nicholas Cronk. Vol. 45c, Oxford: Voltaire Foundation, Taylor Institution, 2010.